

**ПРАВОВА ПРИРОДА ТОВАРНОЇ БІРЖИ
ЯК СУБ'ЄКТА ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

**LEGAL NATURE OF THE COMMODITY EXCHANGE
AS A SUBJECT OF BUSINESS ACTIVITY**

Кулага Е.В., к.ю.н.,

доцент кафедри приватного права

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

Шаталова Л.М., к.ю.н.,

доцент кафедри приватного права

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

У статті досліджено правову природу товарної біржі як суб'єкта підприємницької діяльності. Вказано на те, що з прийняттям нової редакції Закону України «Про товарні біржі» кардинально змінився її правовий статус. Товарна біржа здійснює підприємницьку діяльність та має на меті одержання прибутку, визначено організаційно-правові форми товарних бірж. Товарна біржа провадить професійну діяльність з організації торгівлі продукцією на товарних біржах, професійну діяльність з організації укладання деривативних контрактів на товарних біржах тощо.

Досліджено досвід правового регулювання біржової діяльності європейських країн та США. Основними тенденціями у даній сфері наразі є універсалізація, комерціалізація, консолідація бірж, зростання електронної торгівлі та контролю біржами позабіржових операцій. Здійснено співвідносний аналіз цих тенденцій з нормами оновленого національного законодавства та розвитком організованого товарного ринку в Україні. Зроблено висновок про те, що значне зменшення кількості товарних бірж в Україні відповідає світовим тенденціям розвитку ринків капіталу та організованих товарних ринків.

Вказано на роль державного регулювання діяльності товарних бірж, яке здійснюється шляхом розроблення нормативно-правових актів, ліцензування, реєстрації правил товарної біржі, встановлення вимог до регулятивного капіталу та інших показників, до порядку звітування та розкриття інформації товарною біржею, здійснення нагляду та контролю тощо.

Розкрито склад біржових правовідносин, які виникають у сфері організованого товарного ринку. Пропонується визначення біржових правовідносин у сфері організованих ринків капіталу як правовідносин, які виникають між суб'єктами таких правовідносин з приводу організації та діяльності товарних бірж щодо торгівлі продукцією, здійснення біржових операцій та професійної діяльності з організації укладання деривативних контрактів, з метою отримання прибутку.

Зроблено висновок про те, що пріоритетами для нашої держави у сфері організованих товарних ринків має бути консолідація зусиль законодавців, урядового, наукового та ділового секторів суспільства в комплексне та ефективне вирішення методологічних, стратегічних і тактичних проблем, пов'язаних з вдосконаленням національного правового регулювання біржової діяльності.

Ключові слова: товарні біржі, біржова угода, біржовий договір, біржові операції, біржовий товар, організований товарний ринок, біржові правовідносини.

The article examines the legal nature of the commodity exchange as a subject of entrepreneurial activity. It is pointed out that with the adoption of the new version of the Law of Ukraine "On Commodity Exchanges" its legal status has changed radically. The Commodity Exchange carries out business activities and aims to make a profit, the organizational and legal forms of commodity exchanges are defined. The Commodity Exchange conducts professional activities in the organization of trade in products on commodity exchanges, professional activities in the organization of conclusion of derivative contracts on commodity exchanges, etc.

The experience of legal regulation of exchange activities of European countries and the USA is studied. The main trends in this field at the moment are universalization, commercialization, consolidation of exchanges, growth of electronic trading and control of over-the-counter transactions by exchanges. A relative analysis of these trends with the norms of the updated national legislation and the development of the organized commodity market in Ukraine was carried out. It was concluded that the significant decrease in the number of commodity exchanges in Ukraine corresponds to the global trends in the development of capital markets and organized commodity markets.

The role of state regulation of the activity of commodity exchanges is indicated, which is carried out through the development of normative legal acts, licensing, registration of commodity exchange rules, setting requirements for regulatory capital and other indicators, the procedure for reporting and disclosure of information by the commodity exchange, supervision and control, etc.

The structure of exchange legal relations that arise in the field of organized commodity market is disclosed. It is proposed to define exchange legal relations in the field of organized capital markets as legal relations that arise between the subjects of such legal relations regarding the organization and activity of commodity exchanges in relation to product trading, exchange operations and professional activities related to the organization of concluding derivative contracts, with the aim of obtaining profit.

It was concluded that the priorities for our state in the field of organized commodity markets should be the consolidation of the efforts of legislators, governmental, scientific and business sectors of society in a comprehensive and effective solution of methodological, strategic and tactical problems related to the improvement of national legal regulation of exchange activity.

Key words: commodity exchanges, exchange agreement, exchange agreement, exchange operations, exchange commodity, organized commodity market, exchange legal relations.

Постановка проблеми. Стратегією розвитку фінансового сектору України до 2025 року визначено удосконалення розрахункової та клірингової інфраструктури ринків капіталу та організованих товарних ринків [1]. За понад тридцять років незалежності в Україні так і не було сформовано ефективного біржового ринку. Прийнята 19.06.2020 нова редакція Закону України «Про товарні біржі», яка набула чинності 01.07.2021, визначає нові правові умови створення та функціонування товарних бірж на території України як організованих товарних ринків.

Наразі до правовідносин щодо створення та функціонування товарних бірж застосовуються положення Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» [2]. У зв'язку з оновленням законодавства у даній сфері особливої актуальності набуває дослідження проблем правового регулювання біржової діяльності.

Аналіз публікацій. У науковій юридичній літературі проблемам правового регулювання правовідносин у сфері організації та діяльності бірж приділялась увага у наукових доробках Бобкової А. Г., Кологойди О. В., Олійник О. С.,

Деревніна В. С., Карпенко Л. Ф., Фертікової Т. М., Щербини В. С. та інших. Проте, не дивлячись на наявність значного обсягу праць з зазначеної проблематики, недостатньо дослідженим залишається питання правового статусу товарної біржі, яке особливої актуальності набуває у зв'язку з кардинальними змінами у законодавстві та набуттям товарною біржою статусу підприємницької організації.

Метою роботи є дослідження правової природи товарної біржі як суб'єкта підприємницької діяльності та складу біржових правовідносин, що виникають у сфері організованих товарних ринків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Довгий час, починаючи з 1991 року, товарні біржі мали статус непідприємницьких суб'єктів господарювання. Відповідно до статті 1, чинної на той час редакції Закону України «Про товарну біржу» товарна біржа не займалася комерційним посередництвом і не мала на меті одержання прибутку.

З прийняттям нової редакції Закону України «Про товарні біржі» кардинально змінився її правовий статус. Згідно з ч. 1 статті 4 чинного Закону товарна біржа здійснює підприємницьку діяльність та має на меті одержання прибутку. У новому законі нарешті визначено організаційно-правові форми товарних бірж. Товарною біржею є юридична особа, що функціонує у формі акціонерного товариства, товариства з обмеженою відповідальністю або товариства з додатковою відповідальністю та провадить професійну діяльність з організації торгівлі продукцією на товарних біржах, професійну діяльність з організації укладання деривативних контрактів на товарних біржах, а також інші види діяльності, передбачені цим Законом [3].

В Україні на початку 2021 року, до набрання чинності нової редакції Закону України «Про товарні біржі» було зареєстровано 620 товарних бірж [4, с. 47], які були непідприємницькими організаціями.

Станом на 30.11.2023 року за даними НКЦПФР в Україні діє чотири товарні біржі, які отримали ліцензію та мають новий правовий статус підприємницьких суб'єктів господарювання. Це ТОВ «Українська універсальна біржа», ТОВ «Українська енергетична біржа», ТОВ «Українська торгова платформа» ТОВ «Українська ресурсна біржа» [5]. Чому так склалося і як вплине така різка зміна кількості та правового статусу товарних бірж на розвиток організованих товарних ринків та національної економіки в цілому, спробуємо з'ясувати у ході нашого дослідження.

З прийняттям у 1991 році Закону України «Про товарні біржі» в часи переходу до ринкової економіки кількість бірж поступово почала зростати. Перші біржі незалежної України були різноманітні за своєю структурою, складом учасників, правилами біржової торгівлі. На товарних біржах часто торгували дрібними партіями різноманітних товарів, які у світовій практиці не були об'єктами біржової торгівлі. Були відсутні законодавчі вимоги щодо організаційно-правової форми товарних бірж, мінімального розміру статутного капіталу. Їхня діяльність не підлягала ліцензуванню та регуляторному впливу Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку.

Попри невиправдану велику кількість зареєстрованих товарних бірж, вони не здійснювали вагомого впливу на обсяги торгівлі біржовими товарами. Відсутність узагальненої статистичної інформації щодо стану товарних бірж в Україні у той час, обмежена інформація щодо особливостей та показників діяльності окремих бірж, значний перелік видів діяльності, що зазначалися як основний, торгівля не лише стандартизованими, але й нестандартизованими товарами, відсутність торгівлі ф'ючерсами та опціонами дозволяють зробити висновок про вкрай низький рівень розвитку товарної біржової торгівлі в країні [4, с. 48].

З прийняттям нової редакції Закону України «Про товарні біржі» були встановлені вхідні законодавчі бар'єри на організований товарний ринок вже не тільки для фондових, як це було раніше, а й для товарних бірж. Вони стосуються

по-перше, особливих процедур реєстрації та ліцензування біржової діяльності, по-друге, встановлення мінімального розміру статутного капіталу та вимог щодо організаційно-правової форми товарних бірж. Саме ці законодавчі вимоги зумовили значне зменшення кількості товарних бірж порівняно із періодом дії попередньої редакції закону.

Слід звернутися до світового досвіду правового регулювання біржової діяльності. Основними тенденціями у даній сфері наразі є універсалізація та комерціалізація діяльності бірж. На біржовому ринку США цей процес започаткувала одна з найбільших бірж світу, американська біржа – Chicago Mercantile Exchange (CME), яка у 2000 році була перетворена в акціонерне комерційне товариство і в 2002 році здійснила відкрите розміщення акцій.

У світі також спостерігаються процеси консолідації бірж. Звернімося до європейського досвіду. Так, найбільша європейська фондова біржа Euronext була утворена 22 вересня 2000 року в результаті злиття Амстердамської, Брюссельської і Паризької фондових бірж з метою надання об'єднаній біржі переваги на фінансовому ринку Європи. У 2001 року Euronext придбала акції Лондонської міжнародної біржі фінансових ф'ючерсів і опціонів (LIFFE). В 2002 році група злилася з Португальською фондовою біржею. Переваги великих біржових об'єднань очевидні. Це і підвищення ліквідності, і скорочення витрат, і можливість здійснення масштабних проєктів та інші. Проаналізувавши досвід провідних країн світу доходимо висновку, що значне зменшення кількості товарних бірж в Україні відповідає світовим тенденціям розвитку ринків капіталу та організованих товарних ринків.

Ще однією тенденцією розвитку біржових відносин у світі є динамічне зростання електронної торгівлі та контролю біржами позабіржових операцій. Зазначені тенденції також були втілені у норми національного законодавства. Зокрема Законом України «Про товарні біржі» у ч. 4 ст. 3 визначено, що товарна біржа може здійснювати позабіржові операції з біржовим чи іншим товаром у випадках, передбачених законодавством, а п. 7 ч. 1 ст. 1 цього Закону закріплено положення про використання у біржовій діяльності електронної торгової системи – багатосторонньої системи, за допомогою якої товарна біржа організовує біржові торги в електронній формі. З невпинним розвитком новітніх комунікативних технологій стрімке піднесення отримала електронна комерція, активізація господарського обороту з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем [6, с. 4].

Отже, особливостями функціонування сучасних бірж міжнародного масштабу є консолідація та інтеграція біржових структур, що призводить до створення біржових холдингів, перетворення бірж на комерційні організації, розвиток електронної торгівлі, поява ф'ючерсних контрактів на нові для біржового ринку товари [7, с. 43-47]. Аналіз чинного національного законодавства свідчить про те, що воно значною мірою адаптувало товарні біржі до європейських норм та стало правовим підґрунтям для технологічної модернізації та впровадження електронних біржових торговельних систем.

Суттєвою новелою законодавства у даній сфері є поява державного регулятора діяльності товарних бірж. Ним відповідно до ст. 19 Закону України «Про товарні біржі» є Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку. Раніше регулятивна діяльність даного органу розповсюджувалася лише на фондові біржі. Державне регулювання діяльності товарних бірж здійснюється шляхом: розроблення нормативно-правових актів, ліцензування, реєстрації правил товарної біржі, встановлення вимог до регулятивного капіталу та інших показників, до порядку звітування та розкриття інформації товарною біржею, здійснення нагляду та контролю та ін.

Досліджуючи правову природу товарної біржі як суб'єкта підприємницької діяльності, слід розкрити склад біржових правовідносин за оновленим законодавством.

Суб'єктами біржових правовідносин у сфері організованих товарних ринків є: товарні біржі, клієнти біржі, Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку.

Товарна біржа є юридичною особою, що провадить професійну діяльність з організації торгівлі продукцією на товарних біржах, професійну діяльність з організації укладання деривативних контрактів на товарних біржах, а також інші види діяльності, передбачені законом.

Членами товарної біржі можуть бути юридичні особи – засновники (акціонери, учасники – залежно від організаційно-правової форми, в якій утворена товарна біржа), а також інші юридичні особи – резиденти і нерезиденти.

Клієнтом товарної біржі може бути юридична або фізична особа, у тому числі фізична особа – підприємець, яка продає та/або придбає біржовий товар за посередництва (представництва) учасника біржових торгів [3].

Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку є державним колегіальним органом, підпорядкованим Президенту України та підзвітним Верховній Раді України. Метою діяльності НКЦПФР є створення, шляхом своїх регуляторних і наглядових функцій, умов для належного та ефективного функціонування ринку цінних паперів, забезпечення грошовим капіталом потреб економіки країни шляхом створення механізму акумулювання, розподілу та перерозподілу фондів коштів від особи, яка володіє вільними інвестиційними ресурсами до особи, якій необхідні такі ресурси для розвитку, створення умов для становлення потужних внутрішніх інвесторів та забезпечення захисту прав інвесторів [5].

Об'єктом правовідносин у сфері біржової діяльності є біржовий товар. У практиці світової біржової торгівлі виділяють три основні групи біржових товарів: речові, фінансові інструменти, іноземна валюта. Законом України «Про товарні біржі» цей термін визначається, як актив, допущений до біржових торгів на товарній біржі згідно з правилами такої товарної біржі, а саме продукція та інші речі, визначені родовими ознаками. До біржових товарів належать фінансові інструменти та продукція. Фінансовими інструментами за чинним законодавством є цінні папери, інструменти грошового ринку (векселі, казначейські зобов'язання, ощадні сертифікати банків), деривативні контракти. Продукцією є сільськогосподарська продукція, деревина, мінерали, паливно-енергетичні ресурси та їх приналежності, сировина, метали, дорогоцінне каміння, матеріальна продукція рибальства, паливної, хімічної, легкої, харчової та інших галузей промисловості, а також інші споживані речі, визначені родовими ознаками [3].

Юридичним змістом біржових правовідносин у сфері організованих товарних ринків є права і обов'язки їх учасників. Розглянемо права і обов'язки товарної біржі як основного суб'єкта таких правовідносин. Відповідно до ст. 10 Закону України «Про товарні біржі» товарна біржа має право: розробляти та затверджувати правила товарної біржі; утворювати підрозділи та затверджувати положення про них; розробляти стандартні (типові) умови біржових угод (біржових договорів); зупиняти на деякий час або припиняти біржові торги певним біржовим товаром, якщо ціни на такий біржовий товар протягом торгової сесії від-

хиляються більше, ніж на визначений правилами товарної біржі рівень; установлювати і стягувати внески та плату за отримання членами біржі права здійснювати торгівлю на товарній біржі як учасника біржових торгів, за укладання та/або реєстрацію біржових угод (біржових договорів) та за надання інших послуг; установлювати і застосовувати санкції за порушення правил товарної біржі.

Серед обов'язків товарної біржі зокрема забезпечення організації та проведення біржових торгів та їх моніторинг; контроль за дотриманням правил товарної біржі, ведення реєстру учасників біржових торгів, їхніх заявок, укладених угод і договорів; оприлюднення та розкриття інформації, передбаченої законодавством.

Як позитивний чинник слід відмітити, що новий редакції Закону України «Про товарні біржі» розмежовано поняття «біржова угода», «біржовий договір» та «біржова операція». Згідно з п. 1-2 ч 1. ст. 2 цього Закону біржова угода визначається як зафіксоване та зареєстроване товарною біржею в електронній торговій системі прийняття учасниками біржових торгів зобов'язання укласти біржовий договір щодо біржового товару.

Біржовим договором визнається договір, що передбачає оплатну передачу біржового товару після проведення розрахунків за таким договором та який укладається в ході або за результатами біржових торгів відповідно до правил товарної біржі. Ланкою, що об'єднує ці процеси є біржова операція, якою є дія (сукупність дій) товарної біржі та/або учасників біржових торгів, спрямована на укладання і виконання біржових угод та біржових договорів [3].

Висновки. Аналіз чинного національного законодавства свідчить про те, що воно значною мірою відповідає європейським норм та стало правовим підґрунтям для універсалізації, комерціалізації, консолідації товарних бірж, а також технологічної модернізації та впровадження електронних біржових торговельних систем. Отже, набуття в Україні товарними біржами статусу комерційних організацій та їх значне скорочення відповідає світовим тенденціям розвитку ринків капіталу та біржової торгівлі.

Пропонуємо визначити біржові правовідносини у сфері організованих ринків капіталу як правовідносини, які виникають між суб'єктами таких правовідносин з приводу організації та діяльності товарних бірж щодо торгівлі продукцією, здійснення біржових операцій та професійної діяльності з організації укладання деривативних контрактів, з метою отримання прибутку.

Пріоритетами для нашої держави в цій сфері має бути консолідація зусиль законодавців, урядового, наукового та ділового секторів суспільства в найкраще та комплексне вирішення методологічних, стратегічних і тактичних проблем, пов'язаних з вдосконаленням національної інноваційної інвестиційної системи [8, с. 616]. Організований товарний ринок є невід'ємною складовою сучасної ринкової інфраструктури, що сприяє процесу глобальної інтеграції економіки в світове економічне співтовариство.

ЛІТЕРАТУРА

1. Стратегія розвитку фінансового сектору України до 2025 року. URL: https://mof.gov.ua/storage/files/Strategija_financovogo_sectoru_ua.pdf. (дата звернення: 30.11.2023).
2. Про ринки капіталу та організовані товарні ринки: Закон України від 12 березня 2006 р. № 3480-IV / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15#Text> (дата звернення: 30.11.2023).
3. Про товарну біржу: Закон України від 10 грудня 1991 р. № 1956-XII / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1956-12#doc_info (дата звернення: 30.11.2023).
4. Фертікова Т.М. Перспективи розвитку товарної біржової торгівлі в Україні. *Інвестиції: практика та досвід*. № 23. 2021. С. 46–52. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/23_2021/9.pdf
5. Офіційний сайт Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку. Товарні біржі. URL: <https://www.nssmc.gov.ua/reiestr-profesiinykh-uchasnykh-rynkiv-kapitalu-ta-orhanizovanykh-tovarnykh-rynkiv/#tab-5> (дата звернення: 30.11.2023).
6. Кулага Е.В., Шаталова Л.М. Окремі питання правового регулювання впровадження електронних довірчих послуг. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 4. С. 88–91. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2020/22.pdf
7. The official site of Futures Industry Association. An overview of the global commodity derivatives markets: research report. 2020. May. URL: <https://www.fia.org/>
8. Makhinchuk V., Gusarov K., Kulaha E., Koroid S., & Kovalenko I. (2021). Problems of legislative regulation of innovative activity in Ukraine. *J. Legal Ethical & Regul. Isses*, 24, 1. P. 609–616.